

АНОТАЦІЯ

Базиль С.М. Науково-технічний потенціал виробництва та первинної переробки луб'яних культур в УРСР у другій половині 1940-х – 1980-х роках. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, Глухів, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Київ, 2020.

Дисертаційна робота присвячена аналізу науково-технічного потенціалу виробництва та первинної переробки луб'яних культур в УРСР у другій половині ХХ століття на основі результатів досліджень вчених Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур (нині – Інститут луб'яних культур НААН).

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. У вступі обґрунтовано актуальність дисертаційного дослідження, відображено зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Визначено мету, задачі, хронологічні і територіальні межі, об'єкт, предмет, методологічні основи, наукову новизну, практичне значення одержаних результатів. Наведено особистий внесок здобувача, дані щодо апробації результатів дисертації, кількість публікацій та структуру дисертації.

Історіографічний аналіз засвідчив, що проблема науково-технічного потенціалу виробництва та первинної переробки луб'яних культур в УРСР у другій половині 1940-х – 1980-х роках не знайшла комплексного висвітлення у працях дослідників історії науки. Лише у незначній кількості публікацій висвітлено окремі аспекти наукової діяльності вчених інституту. Проте, в них не згадуються напрацювання за окремими напрямками: агротехніки, селекції та насінництва, механізації, міжнародної діяльності установи, а також його організаційної структури. Серед історичних праць з проблеми дослідження

виділено дві групи за хронологічним принципом. До першої з них включено узагальнюючі наукові праці радянської доби. До другої віднесено дослідження періоду незалежності України, яка є найбільш чисельною і змістовною. Заслужують на увагу бібліографічні видання Інституту луб'яних культур НААН і ННСГБ НААН, в яких розкрито життєвий і творчий шлях провідних науковців ВНДІЛК, проте не за всіма науковими напрямками.

Науково-технічний потенціал ВНДІЛК розкрито на основі опублікованих та неопублікованих документів ЦДАВО України, Державного архіву Сумської області, Відомчого архіву Інституту луб'яних культур НААН. У джерельну базу включено наукові праці вчених з вирощування луб'яних культур, періодичні видання та інші матеріали, що сприяли вирішенню поставлених дослідницьких задач. Визначення методології дослідження спільно з аналізом історіографії та джерельної бази зумовили вибір напрямів і шляхів вирішення основних задач дослідження. Сприяли формуванню нових висновків та узагальнень, власній інтерпретації окремих подій і явищ, об'єктивному оцінюванню творчого внеску вчених ВНДІЛК у розвиток виробництва та первинної переробки луб'яних культур в УРСР.

Виділено чотири періоди розвитку науково-технічного потенціалу виробництва та первинної переробки луб'яних культур в УРСР у другій половині 1940-х – 1980-х роках. Упродовж першого періоду (1944–1955) відбулось створення галузевого Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур шляхом об'єднання двох діючих установ. У цей період установа мала найбільшу мережу відокремлених підрозділів і виконувала наукові дослідження з коноплями, льоном-довгунцем та малопоширеними луб'яними культурами. Розпочалось післявоєнне відродження досліджень з селекції і насінництва, агротехніки луб'яних культур, де процеси обробітку ґрунту відбувались вручну. Важливим здобутком стало районування нових сортів однодомних конопель і малопоширених луб'яних культур. Відбувалось матеріальне укомплектування та будівництво основної бази інституту та його відокремлених підрозділів.

Встановлено, що у другому періоді (1956–1961) здійснено реструктуризацію мережі інституту. Більшу частину його відокремлених підрозділів підпорядкували місцевим відомчим структурам окремих республік СРСР, а деякі взагалі розформували. У цей період науково-дослідну роботу виконували лише з коноплями і кендирем. Здійснювали активну діяльність з відновлення генетичних дослідів з коноплярства. У відділі механізації розпочали активну роботу над створенням коноплезбирального комбайну, який повністю мав замінити ручну працю. Велику увагу приділено ефективному чергуванню луб'яних культур у сівозмінах та раціональному обробітку ґрунту.

Третій період (1962–1969) розкриває роботу у структурі ВНДІЛК Дослідно-виробничого господарства і Золотоніської дослідної станції, де виконували науково-дослідну роботу з коноплями. У цей період в інституті відновив діяльність відділ цитології і генетики, який здійснював дослідження статі конопель. Вченими розроблено нову технологію збирання конопель на волокно і двобічне використання та створений комплекс машин для його здійснення. Опрацьовано і впроваджено у виробництво технологію водно-повітряного мочіння конопель у стаціонарних водоймах, де здійснювалось механізоване завантаження соломи та вивантаження трести з виключенням необхідності викидів відпрацьованої мочильної рідини. Створено досконалу конструкцію комбайну напівнавісного типу.

Упродовж четвертого періоду (1970–1991) відзначено активну науково-дослідну роботу, яку виконували у напрямі створення високоефективних, продуктивних та стійких до хвороб і шкідників сортів конопель з мінімальним вмістом наркотичних речовин. Відбувалась міжнародна співпраця вчених інституту з науковцями країн Ради економічної взаємодопомоги. Цей період став розквітом наукової діяльності установи. Зокрема, вченими районовано більше 10 сортів конопель, вирощування яких забезпечило збільшення їх продуктивності у 2 рази. Вагомим здобутком стало створення самохідного коноплезбирального комбайну, який об'єднав процеси скошування і обмолоту

конопель, що значно скоротило час збирання конопель та зменшило обсяг ручної праці.

Встановлено, що науково-технічний потенціал установи постійно змінювався упродовж 1944–1991 рр. Чисельність штату коливалась від 11 до 60 осіб. Основні здобутки і досягнення вчених ВНДІЛК щодо вирощування та первинної переробки конопель і льону-довгунцю зробили установу відомою не тільки в СРСР, а й за кордоном. Велике значення мала робота провідних селекціонерів, які створили нові високопродуктивні сорти дводомних, однодомних, жовтостебельних та швидко досягаючих конопель, а також вивели рослини з повною відсутністю наркотичних речовин. Вчені-генетики здійснили цитоембріологічне дослідження чоловічої і жіночої генеративної системи конопель та вперше виявили дві спадкові форми чоловічої стерильності. Науковцями виведено і районовано 27 сортів конопель. Створено близько 50 машин для одночасного збирання та обмолоту луб'яних культур, що значно підвищило продуктивність праці сільськогосподарських виробників.

Розроблення технології водно-повітряного мочіння та інтенсивної технології виготовлення конопляної трести забезпечували скорочення процесу її вимочення і багаторазове використання мочильної рідини, що значно здешевлювало цей процес. Застосування ресурсозберігаючих технологій вирощування луб'яних культур сприяло зниженню витрат праці, підвищенню урожайності насіння і соломи, забезпечувало охорону навколишнього природного середовища. Опрацьовано засоби боротьби зі шкідниками і хворобами луб'яних культур, що сприяло підвищенню урожайності та зменшенню втрат у полях.

З'ясовано, що науковці ВНДІЛК вирішували проблеми селекції та ефективного вирощування малопоширених луб'яних культур. Зокрема, кенафу, джуту, рамі, кендирю і канатнику. Завдяки їх зусиллям виведено 12 сортів кенафу. Вони поєднували високу врожайність та скоростиглість. Не мали колючок на стеблах і коробочках, були стійкими до ураження клопами.

Виведено два сорти скоростиглих, високоврожайних і посухостійких сортів канатнику з більш м'яким волокном. Встановлено систему агротехнічних заходів вирощування кенафу та канатнику в умовах поливного і неполивного землеробства Середньої Азії та Північного Кавказу.

Визначено, що вчені розробили ефективні агротехнічні заходи вирощування джуту, зокрема обробіток ґрунту, кращі терміни і способи посіву, оптимальне число поливів. Ними опрацьовано методи селекції, виведено перші вітчизняні сорти джуту, які забезпечували вихід волокна до 18–24%. З'ясували шляхи боротьби зі шкідниками та хворобами кендірю і особливо з септорією, розробили засоби механізації найбільш працездатних процесів його виробництва та первинної переробки. Створено 4 сорти-клони вітчизняного рамі, що відрізнялися високою урожайністю і підвищеною чутливістю до живлення.

Досягнення у галузі механізації процесів збирання малопоширених луб'яних культур сприяли підвищенню продуктивності та зменшенню ручної праці. Велике значення мало конструювання м'яльно-тріпальної машини. Вона призначалась для виділення лубу зі свіжозрізаних стебел кенафу, джуту і канатнику та використовувалась також для виділення довгого волокна з трести конопель. Отже, науково обґрунтоване сільськогосподарське виробництво малопоширених луб'яних культур забезпечувало текстильну промисловість для виробництва мішечної і тарної тканини у зростаючій кількості вітчизняної сировини, що замінювала імпортований джут.

Визначено основні напрями та форми міжнародної співпраці вчених ВНДЛК з науковцями країн РЕВ. Зокрема, з Народною Республікою Болгарією, Польською Народною Республікою, Соціалістичною Республікою Румунією, Угорською Народною Республікою і Республікою Куба. Завдяки спільним зусиллям вчених були районовані місцеві однодомні сорти конопель, придатні для механізованого збирання. Значне місце відводилось створенню жовтостебельних конопель, які відрізнялись високою якістю волокна. Завдяки співробітництву українських і закордонних селекціонерів, було створено

низку сортів та гібридів конопель, в яких вміст волокна становив 30%. Здійснення спільної роботи зазначених країн позитивно вплинуло на результати досліджень і забезпечило покращення селекції високопродуктивних сортів конопель.

Сумісна наукова робота мала велике значення для подальшого розвитку льонарства. Українські фахівці використали досвід закордонних вчених з централізованого визначення залишкових кількостей гербіцидів в льонопродукції і навколишньому середовищі, а також здійснювали багаторічний обмін інформацією щодо технологій вирощування, збирання льону-довгунцю, селекції і насінництва конопель, що пришвидшило процес селекції нових сортів луб'яних культур.

Встановлено, що важливим завданням співпраці було розроблення і конструювання машин для ефективного вирощування луб'яних культур. Вчені здійснювали спільні випробування нової сільськогосподарської техніки, досліджували і удосконалювали нові зразки, між країнами здійснювали обмін машин. Це сприяло значному скороченню часу і витрат на збирання луб'яних культур, а також підвищенню її якості. Визначено, що українські вчені отримали можливість знайомитися з новітніми технічними розробленнями закордонних партнерів та використовувати нові технології для створення нових зразків машин. Всі зазначені заходи зміцнили матеріально-технічну базу сільського господарства і підвищили ефективність виробництва та первинної переробки луб'яних культур.

Ключові слова: історія науки й техніки, науково-технічний потенціал, луб'яні культури, коноплі, льон-довгунець, кенаф, канатник, селекція і насінництво, агротехніка, Всесоюзний науково-дослідний інститут луб'яних культур.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ С.М. БАЗИЛЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Базиль С. М. Наукова діяльність Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур (1951–1960 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу: електронне наукове фахове видання*. 2017. №5. URL: <http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/010baz05.pdf> (дата звернення 11.04.2020).

2. Базиль С. М. Міжнародна співпраця Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур із науковими центрами Республіки Куба у 1960–80-х роках. *Історичні студії суспільного прогресу: електронне фахове видання*. 2018. №6. URL: <http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/bazyl.pdf> (дата звернення 11.04.2020).

3. Базиль С. М. Наукова співпраця вчених Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур і румунських науковців у 70–80-х роках ХХ століття. *Сіверщина в історії України: наукове видання*. 2019. Вип. 12. С. 357–363.

Стаття у науковому виданні, що включене до категорії «А» переліку наукових фахових видань України, проіндексованих у базі даних Web of Science Core Collection

4. Базиль С. М., Крижанівський В. М. Співпраця вчених Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур із науковцями Угорської Народної Республіки у другій половині 1970 – 1980-х рр. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Вип. 48. 2019. С. 171–185. DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176391 (Внесок дисертантки 65%).

Статті у зарубіжних наукових виданнях

5. Базиль С. М. Научно-организационная деятельность Всесоюзного научно-исследовательского института лубяных культур в 1971–1983 годах ХХ

века. *Научно-методический Вестник Минского городского института развития образования*. Минск. 2019. №4(40). С. 48–55.

6. Базиль С. М. Науково-організаційна діяльність Інституту луб'яних культур у 1970-х – 1980-х роках. *East European Scientific Journal*. Warsaw, Poland. 2020. №1(53). Вип. 6. С. 4–10.

Опубліковані праці апробаційного характеру

7. Базиль С. М. Внесок Я. М. Толлочка у повоєнну відбудову Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур (1944–1950 рр.). *Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи: матеріали II Всеукраїнської науково-методичної конференції*. 19 квітня 2017 р. Шостка, 2017. С. 78–82.

8. Bazil S. Professor G. Senchenko and activities of the all-union scientific research Institute of Bast crops (1938–1999). *The 21st century challenges in education and science: матеріали до V науково-педагогічних читань молодих учених, магістрантів, студентів іноземними мовами*. 20 квітня 2017 р. Глухів, 2017. С. 180–183.

9. Bazil S. Activity of P. Gorshkov at the position of the director of all-union scientific research Institute of Bast crops (1950–1960). *The 21st century challenges in education and science: матеріали до VI науково-педагогічних читань молодих учених, магістрантів, студентів іноземними мовами*. 18–19 квітня 2018 р. Глухів, 2018. С. 227–231.

10. Базиль С. М. Внесок Галини Хреннікової у наукову діяльність інституту луб'яних культур. *Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи: матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції*. 19 квітня 2018 р. Шостка, 2018. С. 36–39.

11. Базиль С. М. Міжнародна співпраця науковців ВНДІЛК і Польської Народної Республіки у другій половині ХХ століття. *Хімічна технологія: наука, економіка та виробництво: матеріали IV Міжнародної*

науково-практичної конференції. 14–16 листопада 2018. Шостка, 2018. С. 222–227.

12. Базиль С. М. Проблема наукового співробітництва ВНДІЛК і Болгарських аграріїв у 80-тих роках ХХ століття. *Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи: матеріали IV Всеукраїнської науково-методичної конференції. 18 квітня 2019. Шостка, 2019. С. 84–87.*

Опублікована праця, яка додатково відображає наукові результати дисертації

13. Базиль С. М. Наукові досягнення співробітників Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур у галузі коноплярства (1944–1991 рр.). *Луб'яні та технічні культури: збірник наукових праць Інституту луб'яних культур. Вип.7(12). 2019. С. 103–115.*